

Методика мови

РОБОТА З ТЕКСТОМ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: КОМПЕТЕНТІСНИЙ ВИМІР

Олена ГОРОШКІНА,
доктор педагогічних наук,
головний науковий співробітник відділу
навчання української мови та літератури
Інституту педагогіки НАПН України

УДК 373.5.016:811.161.2

У статті описано особливості застосування текстів на уроках української мови, наголошено, що текст — це засіб формування ціннісних орієнтацій, предметної і ключових компетентностей здобувачів освіти. Наведено приклади вправ, побудованих на текстах художнього стилю, що ілюструють функціонування мовних одиниць, естетику мови. Особливу увагу приділено також завданням, спрямованим на визначення учнями головної й другорядної інформації, фіксування інформації різними способами, виконання логічних дій (аналіз, синтез, порівняння, класифікування, узагальнення, виявлення тези й доказів; добір власних аргументів; формулювання висновків), «переведення» тексту з одного стилю в інший або в інший формат: таблицю, схему, семантичний конспект, малюнок тощо.

Ключові слова: текст, засіб навчання, художній текст, компетентнісний підхід, критерії добору текстів.

Навчання української мови в сучасній школі зазнає докорінних змін, що зумовлено модернізацією змісту, оптимізацією технологій, переосмисленням результату навчання. У цьому контексті набуває особливої актуальності застосування текстового матеріалу — засобу навчання, що має значний виховний та дидактично-розвивальний потенціал. Саме на рівні тексту відбувається з'ясування семантики слова, його поняттєвих зв'язків, усвідомлення функцій мовних одиниць, стилістичної диференціації моделювання зв'язного висловлення.

Місце текстів різної жанрово-стильової належності в системі навчання української мови науково обґрунтовано сучасними лінгводидактами (О. Андрієць, З. Бакум, О. Божко, Н. Бондаренко, О. Глазова, Н. Голуб, О. Горошкіна, Т. Груба, Т. Гульчук, Л. Златів, О. Караман, С. Караман, О. Кравчук, В. Мельничайко, А. Нікітіна, В. Новосолова, Л. Овсієнко, С. Омельчук, М. Пентилок, Н. Перхайло, Л. Попова, А. Попович, Г. Шелехова, А. Ярмолюк та ін.). У результаті науковці розробили критерії відбору текстів (О. Горошкіна, М. Пентилок), визначили переваги цього засобу навчання (Н. Голуб, Л. Попова) та ефективні прийоми роботи з текстом (Н. Бондаренко, Л. Овсієнко, А. Попович та ін.).

Для вчителя текст — це засіб формування ціннісних орієнтацій, предметної і ключових компетентностей здо-

бувачів освіти, для учнів — джерело інформації, об'єкт розуміння й вивчення. Однак поза увагою нерідко перебувають такі можливості тексту, як естетика мови, визначення головної й другорядної інформації, фіксування інформації різними способами, виконання логічних дій (аналіз, синтез, порівняння, класифікування, узагальнення, виявлення тези й доказів; добір власних аргументів; формулювання висновків), «переведення» тексту з одного стилю в інший або в інший формат: таблицю, схему, семантичний конспект, малюнок тощо.

Текст — настільки універсальний засіб, що може бути застосований на різних уроках, сприяти реалізації багатьох методів навчання, усіх поставлених цілей на уроці. Для роботи на уроках рекомендують застосовувати різні форми подання тексту: текст-зразок, деформований текст, базовий текст (потребує лексичного наповнення, змістових чи композиційних змін), текст незакінчений [2, с. 3-4].

У лінгвістиці текст визначено як категорію, що показує «мову в дії». Саме ця якість тексту й дозволяє зробити мовленнєве середовище не штучним, а природнім. З огляду на це має змінитися функція застосування тексту на уроці української мови з інформаційно-репрезентативної на когнітивно-спонукальну, оскільки знання вже є не самоціллю, а засобом досягнення певної мети [5] — формуванню компетентного мовця [Програма]. Текст є важливим засобом формування предметної і ключових компетентностей учнів на уроках української мови.

Прагнення вчителя до того, щоб на уроках української мови звучало зразкове мовлення, виражається в ретельному доборі дидактичного матеріалу, що, як свідчить практика, найчастіше є уривками художніх творів. Текстоцентричний принцип покладено в основу побудови підручника для учнів 11 класу (рівень стандарт) авторів Н. Голуб, О. Горошкіної, В. Новосолової [9]. Наведемо кілька прикладів вправ, що ознайомлюють учнів з традиціями, звичаями українців.

Прочитайте текст, визначте тип, стиль, жанр, з'ясуйте особливості добору мовних засобів відповідно до стилю мовлення. Чим зумовлено написання особового займенника з великої літери?

Дякую Вам, мамо, за перший скарб — пісні над коліскою, які Ви співали довгої-предовгої воєнної години і купали мене в їхній чистоті, щоб хранили вони її дитину все життя, бо Ви в пісню переливали свою душу — усе багатство роду і народу.

Дякую Вам, мамо, за невмирущі пісні з глибин народних і вічних, дякую Вам, що співаєте, а співаєте Ви зав-

жди! Бо з Вашої пісні і любові ми прийшли у світ, бо пісня Ваша була першою моєю скрипкою, бо поки співає мати, доти буде на землі Україна.

Дякую Вам, мамо, за другий скарб — рідну українську мову. Вона вперше засвітилася мені у Вашому слові, як світ у ранковому сонці. Слово Ваше осяяло нас, дітей, любов'ю великою, як сонце, і слюзою скропило надію — з роси і води морем-океаном розліється наша мова. Не зрадиш материнській мові — не зрадиш Матері, не зрадиш Україні.

Дякую Вам, мамо, за третій скарб — молитву до Бога. Бачу крізь пережиті роки у світлому серпанку дитинства Вашу руку, яка хрестить нас, чую молитву і повторю слово в слово, стою на колінах перед образами в хаті і в церкві — і хоральний церковний спів пливе під святими куполами храму, й ангели літають у масві вишиваних рушників, і палажкотять свічки, світлимми вогниками тянуться до неба і теж моляться Богу (За Я. Гояном).

II. За що подякуєте своїм батькам ви? Розкажіть про це стисло.

III. Брати Капранови пишуть, що сучасні діти «батьків поміж собою називають батькомати». Як утворилося це слово? Як ви ставитеся до подібних слів? Чи можна їх вважати нормативними?

Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Схарактеризуйте лексику тексту за планом:

1. Слова-назви загальновідомих предметів, явищ, якостей, дій.

2. Однозначні слова.

3. Багатозначні слова.

Кожна нація, кожен народ, навіть кожна соціальна група мають свої звичаї, вироблені упродовж багатьох століть і освячені віками.

Староукраїнські традиції ввійшли у плоть і кров наших звичаїв, і тепер ми собі не уявляємо Різдва без куті, Великодня — без писанки, Святої трійці — без клечання. Ми відзначаємо свято Купала, закликаємо щастя на майбутній рік на Введення, кличемо долю на Катерини, ворожимо на Андрія.

Це наша культура, наша найстарша традиція. Кутя — символ урожаю, а писанка — символ народження весняного сонця. Зеленим гіллям наші предки охороняли своє житло від нечистих духів, що прокидаються разом з воскресінням природи.

Про все це співається в колядках, що були відомі далеко ще до початку християнських часів в Україні. Це виявляється й у звичаєвих обрядах, наприклад: дванадцять полін, дванадцять святвечірніх страв, дідух на покуті, сіно на столі, закликання на вечерю морозу, вовка, чорної бурі та злих вітрів.

Усі ці рухи, дії та слова, що на перший погляд не мають ніякого значення в житті людини, віють у серце кожного з нас чаром рідної стихії і є для душі живлющим бальзамом, який сповнює її могутньою силою (За О. Воропаєм).

II. Поясніть уживання розділових знаків у тексті.

III. Перекажіть текст усно), доповнюючи його розповіддю про роль родинних обрядів у нашому житті.

Особливої уваги потребує проблема визначення тематики вірцевих текстів як потужного засобу створення розвивального мовленнєвого середовища. Радимо дотримуватися пропорційності вірцевих текстів класиків художнього слова (І. Багряного, О. Гончара, Є. Сверстюка, В.

Сухомлинського, Л. Костенко, В. Симоненка, В. Стуса, І. Франка, Т. Шевченка та ін.) і сучасників (Г. Вдовиченко, С. Гридіна, Н. Гурницької, Л. Долик, М. Дочинця, М. Жайворона, А. Любки, І. Мацко, Слави Світової та ін.).

Методично виправданим вважаємо застосування на уроках української мови прецедентних текстів, тобто загальновідомих хрестоматійних, відтворених в інших художніх творах, у мовленні людей з високим рівнем мовленнєвої й загальної культури, що мають надособистісний характер, тобто широко відомих оточенню певної особистості, включаючи її попередників і сучасників [4, с. 216].

Актуальними є тексти, спрямовані на духовно-моральний розвиток особистості: про культуру пам'яті, збереження національних традицій, екологічної проблематики і т. ін. Для сучасних старшокласників особливо важливо розширювати тематичне поле, щоб зміст прочитаного викликав світлі почуття, позитивні емоції, відчуття гармонії з довкіллям, допомагав сформувати оптимістичне світосприйняття, демонстрував схвалені суспільством норми поведінки, популяризував людські чесноти. Суттєвим чинником виникнення інтересу до навчального матеріалу є його емоційне забарвлення. Спостереження за освітнім процесом переконують у тому, що цікавими для учнів старших класів є тексти про сучасні досягнення, відкриття, професії, правила збереження здоров'я, тайм-менеджмент, індустрію краси й моди, основи фінансової грамотності та ін. Наприклад:

Прочитайте текст. Знайдіть у ньому фразеологізми, поясніть їх значення. Яке стилістичне забарвлення мають фразеологізми?

Ваша робота завжди буде ефективною та продуктивною, якщо ви знатимете, як найкраще керувати власним часом, енергією та увагою.

Усі ці три кити однаково важливі для досягнення щоденної продуктивності та успіхів. Тоні Шварц, автор книжки «Сила зобов'язання», рекомендує навчитись управляти своєю енергією, щоб працювати максимально ефективно.

Шварц радить розділити наше життя на періоди спринтів та періоди відновлення (відновлення як ключ до успіху). «Кількість годин у добі — незмінна, але кількість та якість доступної нам енергії може відрізнятись», — говорить Шварц. Деякі люди добре керують своїм часом і сповнені чималою енергією, але постійно відволікаються та відкладають справи в довгий ящик. Тому багато їхніх планів залишаються на папері.

Інші вміють зосереджуватись на потрібних справах у правильний час, проте не вміють розподіляти своєї енергії. Вони в змозі виконати заплановане, але не в потрібний час.

Продуктивні люди знають, як ... (З Інтернету).

II. Продовжте текст міркуваннями з порушеної проблеми, використовуючи у власному мовленні фразеологізми.

Особливу роль у вихованні, розвитку сучасних учнів мають тексти, спрямовані на духовно-моральний розвиток особистості. Значущими є тексти, що викликають світлі почуття, позитивні емоції, дають змогу відчутти себе в гармонії з довкіллям, допомагають сформувати оптимістичне світосприйняття. Психологи переконливо доводять, що істотним чинником виникнення інтересу до навчального матеріалу є його емоційне забарвлення.

Прочитайте виразно текст. Визначте розряд прислівників та їхню стилістичну роль (для точної передачі інформації, передачі настрою, висловлення авторської позиції тощо).

Є люди, з якими тепло,
 З якими, неначе вдома,
 З якими завжди відверто,
 З якими втікає втома.
 Є люди, з якими добре
 Й так легко бути собою,
 Котити смуток за обрій,
 Вмивати ранки сльозою.
 Є люди з якими просто,
 Хай спілкування все рідше,
 Та їхній дбайливий простір
 Завжди віднайде тобі місце.
 Є люди... Зову їх Сонцем,
 Крізь час, обставини, відстань,
 Промінням в моєму віконці
 Зігріють, щоб стати ближче (О. Ковбасюк).

У лінгводидактиці вироблено ефективні стратегії смислового читання й роботи з текстом, наприклад: стратегія пошуку інформації і розуміння прочитаного передбачає такі кроки, як визначення теми, головної думки, мети, призначення тексту; формулювання тези, що виражає загальний його смисл; смислове згортання інформації, висловленої в тексті; стратегія перетворення й інтерпретування інформації містить такі кроки, як структурування текстів із використанням списків, заголовків, покликань; перетворення текстового масиву в інші форми представлення інформації — таблиці, схеми, хмари тегів тощо, інтерпретування тексту, що передбачає зіставлення й протиставлення переданої в тексті інформації; стратегія оцінювання інформації передбачає вміння пов'язувати інформацію, вміщену в тексті, зі знаннями, наявними в учнів і здобутими ними з інших джерел, пошук аргументів для доведення власного погляду, оцінювання змісту й форми тексту, використання автором мовних засобів, висловлення власної думки про текст. Означені стратегії реалізуються через уведення таких прийомів, як виділення ключових слів у тексті, маркування тексту (я знаю і розумію; я знаю, але не дуже розумію (цей матеріал є складним для мене), я не знаю (цей матеріал новий для мене), заповнення таблиці «Знаю — хочу дізнатися — дізнався (дізналася)», добір заголовка до тексту, сенкан, кластер тощо. Важливо, щоб ці прийоми застосовували під час навчання української мови в ліцеї систематично, а не епізодично.

Прочитайте текст. Складіть за текстом таблицю. Сформулюйте за змістом тексту запитання (5-7) до своїх однокласників.

Історія красномовства

Період	Представники	Основні здобутки

Риторика в античні часи — провідний предмет усякої освіти — виховувала громадянина-патріота, який майстерно володів зброєю усного переконливого слова в ім'я істини, добра, краси. Античні греки поділяли риторичку на три галузі: судову, політичну й урочисту. У Стародавній Греції той, хто звертався з позовом до суду, мав виголосити звинувачувальну або захисну промову сам. Той, кого звинувачували, також повинен захищатися сам. Великої уваги надавали не лише доброві переконливих доказів, а й вмінню такі докази переконливо подати. Вигравав той, хто краще володів словом. Верховними органами влади в античних містах державах були Народні збори, виступаючи на яких, політики звертали-

ся безпосередньо до народу. Щоб привернути народ (демос) на свій бік, потрібно було говорити переконливо. Для політиків уміння говорити на публіку було чи не найголовнішим. Також кожному громадянину доводилося часто виступати на різноманітних багатолюдних святкуваннях, дружніх зустрічах, поминках. За таких умов красномовство виявилось необхідним усім.

У часи софістів риторика — справжня цариця всіх наук. Нею займалися найосвіченіші люди того часу, наприклад давньогрецький поет, лікар, філософ Емпедокл заклав основи риторички як науки про красномовство. Софістів брали на державну роботу: дипломати — Гіпній, Горгій, державні діячі — Продик. Софісти приділяли увагу і практиці, і теорії риторички. Мета оратора, за їхніми словами, — не розкриття істини, а переконливість, завдання — слабке зробити сильним. На основі практичної риторички як різновид творчості сформувалася художня риторика. Софісти створили теорію риторички. Найвидатнішим ритором-софістом був Горгій, який, удосконаливши теорію організаторського мистецтва, першим познайомив із нею Афіни.

Проти позицій софістів щодо відносності істини виступив Сократ (469-399 рр. до н.е.), який свої бесіди будував у формі запитань і відповідей. Для нього абсолютна істина була вищою за людські судження і трактувалася як міра всіх речей. Осуджуючи софістів за намагання силою слова переконувати слухачів у чому завгодно, він наполягав на неприпустимому брати плату за уроки красномовства, стверджуючи, що продавати мудрість — однаково, що продавати красу. Працюючи зі своїми учнями й дискутуючи з опонентами, спочатку він робив вигляд, що нічого не знає й просив просвітити його. Потім послідовно ставив своєму співрозмовникові запитання доти, доки той не починав суперечити самому собі й переконувався, що нічого не розуміє. Такий метод пізніше був названий сократівською іронією. Основною метою бесід Сократ уважав виховання в молоді кращих моральних якостей, зокрема доброчинності, правдивості.

Учень Сократа Платон (428-348 рр. до н.е.) не вважав софістів справжніми мудрецьям, протиставляючи їхній діяльності істинне красномовство, засноване на знанні істини. Він створив власну теорію красномовства, найціннішою ідеєю якої була ідея впливу на людську душу. Платон так визначив предмет і сутність красномовності: «Красномовність — майстер переконання; у цьому вся її сутність»).

Його думки про ораторське мистецтво блискуче розвивав Аристотель (384-322 рр. до н.е.), який створив загальну теорію красномовства. Він обстоював думку про те, що риторика має всеосяжний характер, може використовуватися у будь-якій сфері життя. Аристотель в Афінах заснував власну школу — ліцей. Зранку в школі викладали філософію, а після обіду — риторичку. Аристотель виділяв три способи переконання: логічний, емоційний, етичний; розрізняв такі види ораторського мистецтва: діалектику — мистецтво сперечатися задля встановлення істини; еристичку — мистецтво будь-що перемагати в суперечці; софістичку — намагання досягти перемоги в суперечці шляхом навмисного використання недостовірних доказів. Сократ і Платон виступали проти положення софістів про відносність істини. Вони стверджували, що софісти — уявні мудреці, а софістика — уявна мудрість, бо справжнє красномовство — те, що ґрунтується на знанні істини, а тому підвладне тільки філософу.

До нас дійшло понад 60 промов Демосфена (384-322 пр. до н. е.), у яких розкрито майстерність політичної промови. Оратор досяг вершин ораторського мистецтва, подолавши серйозні фізичні вади. Усі його промови — результат тривалої праці. Він був найвідомішим ритором Давньої Греції. Сучасники зазначали, що силу його слова можна порівняти хіба що з вихором чи блискавкою. Найвідомішими є політичні промови Демосфена, виголошені проти македонського царя Філіпа, який намагався позбавити Афіни самостійності. Як вождь антимакедонської партії, боровся проти керівника македонської партії Есхіна. Дійшло до судової справи, яка для тодішньої Греції стала визначною подією. Промови обох ораторів — Демосфена й Есхіна — яскраві взірці політичних виступів. Стародавній Рим. На Демосфенових промовах училися цілі покоління античних ораторів (За А. Нікітіною).

1. Що ви дізналися про Сократа? У чому виявлялася сила його слова?
2. Як Сократ визначав красномовність?
3. Чому правила ведення дискусії, яких дотримувався Сократ, не втратили актуальності донині?
4. Як відбувалося навчання риторики в античності? Чи мають означені форми місце в освітньому процесі?
5. Як ставилися до слова в добу античності і як ставляться до слова наші сучасники?
6. У чому полягає значення трактату Аристотеля «Риторика» для формування європейської риторичної культури?

Аналіз тексту потребує виходу за межі лінійних зв'язків між мовними одиницями. Важливо побудувати роботу з текстом таким чином, щоб забезпечити розуміння мовленнєвих тонкощів, сприймання цікавих лексем, фразеологізмів, нетрафаретних висловів, що сприяє формуванню мовного чуття. Саме в процесі роботи з текстом формується предметна й ключові компетентності учнів, розвивається їхня емоційна сфера й духовний світ.

Критеріями добору текстів вважаємо високий рівень їхнього інформативного насичення, актуальність, доступність, що забезпечує можливість адекватного сприймання змісту твору синхронно з його читанням, виховний потенціал, наповнення дидактично значущими мовними одиницями відповідно до теми уроку, урахування психологічних

особливостей реципієнтів — адресатів мовлення, досконалість відбору мовних одиниць у створенні тексту відповідного стилю й жанру мовлення, здатність тексту бути об'єктом пошукової діяльності учнів, спроможність тексту спонукати учнів до словесного самовдосконалення, лінгвокреативності. Важливим критерієм добору текстів вважаємо наявність у ньому проблеми, шляхи розв'язання якої учні повинні запропонувати самостійно.

Мета вчителя-словесника полягає в тому, щоб на конкретних прикладах навчити учнів визначати ознаки стилю, жанру тексту, виявляти обрані авторами засоби художньої виразності, бачити оригінальність їхнього задуму, що сприяє поступовому розширенню уявлень про різноманітність стилів і жанрів мовлення.

Отже, сьогодні текст залишається одним із основних засобів навчання української мови. Системне використання текстового матеріалу на уроках української мови сприяє ознайомленню учнів із особливостями зв'язку висловлення й готує їх до глибокого розуміння класичних і створення власних текстів. Важливими для методично правильної організації роботи з текстами є врахування сучасних досягнень психолінгвістики, когнітивної лінгвістики, лінгвістики тексту, стилістики, риторики, літературознавства, які різнопланово розглядають питання практичної реалізації мовної системи.

The article describes the peculiarities of the use of texts in the lessons of the Ukrainian language, emphasized that the text is a means of formation of value orientations, subject and key competences of education seekers. Examples of exercises based on artistic style texts illustrating the functioning of linguistic units and the aesthetics of language are given. Particular attention is also given to the tasks aimed at identifying the main and secondary information students, fixing information in different ways, performing logical actions (analysis, synthesis, comparison, classification, identification of theses and evidence; selection of their own arguments; formulation of conclusions), «translation» of text from one style to another or to another format: table, diagram, semantic abstract, drawing, etc.

Keywords: text, learning tool, artistic text, competency approach, text selection criteria.

Література

1. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. Марія Зубрицька; Передмова й упоряд. Марія Зубрицька; Упоряд. Лариса Онишкевич, Іван Фізер; Показчик Анна-Марія Волосацька. 2-е вид. Львів : Літопис, 2002. 832 с.
2. Голуб Н.Б. Робота з текстами на уроках української мови у процесі вивчення синтаксису й пунктуації у 8-9 класах. Українська мова і література в школі. 2017. №1. С. 2-8.
3. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учеб. для вузов. 3-е изд., пересмотр. Москва : МПСИ, 2010. 448 с.
4. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Изд. 7-е. Москва : ЛКИ, 2010. 264 с.
5. Попова Л.О. Принципи формування текстотворчих умінь учнів старшої школи. Українська мова і література в школі. 2018. № 3. С. 22-26.
6. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика. Лінгвістична енциклопедія. Полтава : Довкілля, 2010. 844 с.
7. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : Підручник. Полтава : Довкілля; Київ, 2007/2008. 712 с.
8. Українська мова: енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. 752 с.
9. Українська мова (рівень стандарту). Підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / Н.Б. Голуб, О.М. Горошкіна, В.І. Новосолова. Київ : Педагогічна думка, 2019. 232 с.